

teško da se utvrdi cifra izdatih brojeva pojedinih publikacija, dok je utvrđivanje tiraža potpuno nemoguće. — ⁴ Nikoliš G., *Prvi kongres partizanskih lekara i njegov značaj*, Vojnosanitetski pregled, 1979, 11; Idem, *Prvi kongres liječnika narodnooslobodilačke fronte Hrvatske*, Liječnički vjesnik, 1979, 11. — ⁵ Idem, *Razvoj sanitetske službe u našoj Armiji*, VIZ, Beograd, 1947. — ⁶ Idem i sar., *Od nas zavisi, zdravstveni radnik u odbrani zemlje*, Beograd, 1959; Idem, *Odbrana pomoću malih sredstava*, SANU, knj. D, Odeljenje medicinskih nauka, knj. 28, Beograd, 1977; Nikoliš G., Dragić Đ., *Strani lekari u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. godine*, Vojnosanitetski pregled, 1971, 1.

Gojko NIKOLIŠ

MILITARY MEDICAL SERVICE DURING THE PEOPLE'S WAR FOR LIBERATION AND REVOLUTION

Yugoslavia's wartime medical service is most frequently studied as a professional and humanitarian activity to treat the wounded, raise military readiness and strengthen the morale of the fighting men. In this connection, it should, however, be admitted that results were often very modest from the purely medical standpoint. The reason for this lies in the serious shortages of supplies and personnel, especially surgeons, whereas a decisive role was played by the military factor: the tactics of partisan warfare which made it impossible for the wounded to rest for long in any one place, although rest is necessary for the healing process.

The scientific and cultural activities of the military medical service have not been presented synthetically so far. They may be regarded as an expression of the cultural and scientific values of the National Liberation War and likewise as one of the *motor forces* behind them.

The very existence of an organized medical service, and from the very first days of the war at that, in itself bears witness to the special ethical, intellectual, cultural and scientific substance of the entire National Liberation War. As such, our medical service had a powerful moral and political influence on the people at large. That part of the population that was still not resolute in opting for the uprising saw in the partisan medical personnel a value setting the partisan army substantially apart from the occupiers and various quisling formations. In this sense, an important role was discharged by outstanding persons among the partisan doctors, well-known experts, and scientific research workers with a left-wing and democratic orientation.

On the other hand, our wartime medical service, again in the boundaries of objective possibilities, was the *moving force* of cultural and scientific work both among the fighting men and various sections of the population, and especially among the peasants burdened by poverty, backwardness and disease. This paper described the work of the medical sections of the national liberation committees and the achievements of those sections in giving publicity to health measures. Medical journals were published, and professional courses were offered for medical personnel. Three congresses of physicians (1942, 1944 and 1945) reflected the endeavour to conceptualize wartime practices, synthesize experience and thus lay the groundwork for our military medical doctrine.

(Rad je Uredništvo primilo 15. VIII 1982. god.)

Jaša ROMANO

BOLNIČARKE U SASTAVU NOV I POJ — NJIHOV DOPRINOS U SPASAVANJU I LEČENJU RANJENIKA I BOLESNIKA, KAO I PRILOG POGINULIH, UMRLIH, I ZAROBLJENIH BOLNIČARKI

Jedna od karakteristika oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije ogleda se u učešću velikog broja žena u sastavu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ). Ni u jednoj armiji koje su učestvovala u drugom svetskom ratu nije bilo procentualno toliki broj žena kao u NOV i POJ. Prema nepotpunim podacima, u njenom sastavu je bilo preko 100 000 žena od kojih je poginulo u toku rata oko 25 000. U borbama je ranjeno oko 40 000 žena od kojih je ostalo oko 3 000 teških invalida. Od preživelih učesnica preko 2 000 su nosioci Partizanske spomenice 1941. godine, a 90 je proglašeno za narodne heroje Jugoslavije.

Do tako masovnog uključivanja žena u NOV i POJ nije došlo slučajno. Od odlučujućeg značaja je bio faktor svesnosti, a u prilog tome govori i podatak, da je između dva svetska rata, zahvaljujući radu Komunističke partije među radnicima, studentima i učenicima, u revolucionarni radnički i napredni omladinski pokret bilo uključeno veliki broj žena. U vezi sa masovnim uključivanjem žena u narodnooslobodilački rat, drug Tito u uvodniku zbornika „Borbeni put žena Jugoslavije” navodi: „Do velikog učešća žena u našem narodnooslobodilačkom ratu nije došlo slučajno. To je rezultat rada Partije prije rata i visoke svijesti, političke zrelosti i patriotizma velikog broja žena u našoj zemlji... U historiji su zaista rijetki primjeri tako masovnog učešća žena u borbi i njihove tako velike hrabrosti i stoicizma”.

Međutim, činjenica je, da su se žene na početku ustanka morale izboriti za priznanje statusa borca u NOV i POJ, odnosno da budu tretirane kao saborci drugova. Bilo je sektašenja po pitanju njihovog prijema u partizanske odrede i to ne samo od strane boraca, već i nekih rukovodilaca. Sa nepoverenjem se gledalo na žene smatrajući da one u NOV i POJ ne mogu biti borci u pravom smislu te reči. Sektašenja u vezi prijema žena bilo je, gotovo, u svim pokrajinama na početku ustanka. Na vešćemo samo neke izrazitije slučajeve.

Veći broj drugarica sa teritorije Podrinja želelo je na početku ustanka da se uključe u prve partizanske odrede. Rukovodstvo tih odreda nije htelo da ih primi, a u nedoumici je bio i Okružni komitet KPJ za šabački okrug u vezi njihovog uključivanja u odrede, pa se dopisom od 14. jula 1941. godine obratio Pokrajinskom komitetu za Srbiju za mišljenje.¹ U

¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (ZDP), tom I, knj. 1, 42.

odgovoru Pokrajinskog komiteta za Srbiju od 20. avgusta 1941. stoji: „Drugarice mogu odlično koristiti u odredima ne samo na drugom poslu, nego, ako treba i s puškom u ruci. Ali bi sada bilo pogrešno izvući iz grada sve drugarice, a naročito nekompromitovane i poslati u šumu. Kompromitovane povući bliže partizanima i upotrebiti ih za kurirsku službu, negu bolesnika i ranjenika...”²

U raspisu OK KPJ za podgorički okrug od decembra 1941. godine posebno se naglašava nepravilan stav drugova u vezi prijema drugarica u odrede, kao i nepravilan odnos prema njima: „Među našim drugovima se osjeća još uvijek to da se ne smatraju žene kao saborci, a osobito među partizanima. Još uvijek se potkrada potcenjivanje i omalovažavanje drugarica... Ulazak žena u partizane još uvijek nije jasan i često se griješi. Svakim danom sve više žena žele da ulaze u partizane... Događa se da drugarice izvrše savjesno svako naređenje koje im se naredi, a ipak drugovi ne dozvoljavaju da polože zakletvu. Takav rad je sektašenje...”³

Početak septembra 1941. godine došle su u Resavsku partizansku četvu iz Beograda Milica Gligorijević i Sonja (prezime nepoznato), ali Komanda nije htela da ih uključi u sastav čete i tražila da se vrate kućama. Međutim, one nisu htele da se vrate, već su pratile četvu u njenim pokretima. Kod sela Bobota (Svilajnac) četa se sukobila 29. septembra 1941. sa nemačkim jedinicama i u borbi ranjeno je nekoliko boraca. Milica i Sonja uskočile su na vatreni položaj da bi izvukle ranjenike i obe su poginule. Komanda ih je posmrtno primila u sastav čete⁴.

U drugoj polovini 1941. godine u sastav Banijskog partizanskog odreda došla je Smilja Borojević. Komanda je odredila da čisti i uređuje logor, ali se Smilja usprotivila i odgovorila: „Ja sam došla da se borim protiv ustaša i sama ću sebi nabaviti pušku”⁵. Adriani (Olgi) Družini, po dolasku u jednu slovenačku partizansku jedinicu, komandant joj je rekao: „No, ti greš u kuhinjo, ravno prašna si za tje.” Adrijana mu je odgovorila: „V kuhinjo ne grem. V partizane sam prišla da se bom borila, zato mi dajte pušku”⁶.

U dnevniku partizana Srečka Miloševića zapisano je: „Kada su u našu četvu došle drugarice Zora i Olga Bogičević i Nada Aleksić, mi smo se zapanjili i pitali se što će žene među borcima? Ove drugarice su u prvo vreme čistile prostorije, ribale patos, prale veš, kuvale hranu, a ako se neko od boraca razboli, kuvale im čaj”⁷.

Karakterističan slučaj nepravilnog odnosa prema drugaricama desio se u Takovskom bataljonu Uzičkog partizanskog odreda. U toku 1. neprijateljske ofanzive bataljon se povlačio prema Uvcu i u toku povlačenja Komandi se prijavilo 16 drugarica iz nekih drugih partizanskih jedinica, ali im je naređeno da se vrate kućama jer „četnici ne hapse drugarice”.

² Ibid., dok. br. 11, 66.

³ ZDR tom III, knj. 1, dok. br. 200, 422.

⁴ Cvetković V., 1941-1942. u svedočenju učesnika u NOB, Beograd 1976, 355.

⁵ Cvetković V., *Osvajale su pravo da se bore*, Beograd, 1980.

⁶ *Slovenke v narodnoosvoboditelnom boju* 1, Ljubljana, 1970, 691.

⁷ Cvetković V., *Žene su prihvatale, negovale i lečile ranjene i bolesne partizane*. Zbornik radova Simpozijuma povodom 30-godišnjice prvog kongresa partizanskih lekara, Bos. Petrovac 1972, 197.

One nisu htele da se vrate, već su pratile bataljon na udaljenosti od 300 metara dok nije naišao Slobodan Penezić-Krcun (član VŠ-a), koji je naredio Komandi da primi drugarice u sastav bataljona⁸.

Navedeno je samo nekoliko slučajeva sektašenja, ali i oni dovoljno ukazuju kako su se drugarice morale boriti i izboriti da budu prihvaćene od drugova kao saborci. I one su u toku rata dokazale da su u stanju izvršavati sve borbene zadatke, kao i njihovi drugovi u jedinicama.

Sektaški odnos prema drugaricama osudio je i drug Tito u pismu koje je uputio 23. februara 1942. godine drugovima Edvardu Kardelju i Ivu-Loli Ribaru: „Pošto sve više ima zahtjeva od žena da idu u odrede, mi smo riješili da se one primaju u odrede ne samo kao bolničarke, već i kao borci. Bila bi prava sramota za nas da onemogućimo ženama da se i one sa puškom u ruci bore za narodno oslobođenje.”

Doprinos žena u narodnooslobodilačkom ratu bio je vrlo značajan na raznim dužnostima koje su obavljale: sanitetskim, boračkim, političkim, komandnim i dr. U listu „Žena danas” od 15. aprila 1959. godine objavljena je sledeća izjava druga Tita o doprinosu žena u narodnooslobodilačkom ratu: „U našoj narodnooslobodilačkoj borbi žene su zauzele časno mjesto i one kao borci nisu ni u čemu zaostajale za muškarcima. Procenat žena koje su poginule u ratu nije bio manji od procenta poginulih muškaraca. Naprotiv, ja bih rekao da je procenat poginulih žena relativno i veći.”

U posleratnom periodu objavljen je veći broj zbornika o učešću žena u narodnooslobodilačkom ratu (Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi; Žene Srbije u narodnooslobodilačkoj borbi; Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi; Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu; Ženite na Makedonija v NOV; Naše borke; Slovenke v narodnoosvoboditelnom boju). To su vrlo vredni radovi, ali moramo napomenuti, da ne daju potpune brojčane podatke o učešću žena u narodnooslobodilačkom ratu, kao i o njihovom doprinosu.

Od posebnog značaja je doprinos žena u sanitetu NOV i POJ, ali o tome je objavljeno vrlo malo radova, naročito o doprinosu bolničarki, koje su predstavljale stub partizanskog saniteta.

O značajnoj ulozi saniteta u eventualnom budućem ratu, naročito bolničarskog kadra, ukazao je CK KPJ nekoliko godina pre drugog svetskog rata. Godine 1938. uputio je direktivu članovima Partije da organizuju kurseve prve pomoći. Po direktivi organizovao je izvestan broj lekara, članova KPJ, kurseve prve pomoći: dr Radivoje Savić (u Knjaževačkim rudnicima), dr Ladislav Švarc (u rudniku Rtanj), dr Bora Farčić (u Melencima) i dr.

Na savetovanju CK KPJ koje je održano maja 1941. u Zagrebu („Majsko savetovanje”) doneta je odluka, da se uputi direktiva partijskim organizacijama i rukovodstvima o hitnom pristupanju organizovanja masovnih kurseva prve pomoći za osposobljavanje bolničara za partizanske jedinice kada budu oformljene. Koliki značaj je pridavao CK KPJ blagovremenom osposobljavanju bolničara vidi se i po tome, što je za organizaciju kurseva u Hrvatskoj zadužio Anku Berus (član CK

⁸ Cvetković V., *Osvajale su pravo da se bore*, n. d.

KPH Hrvatske), u Srbiji Petra Stambolića (instruktor pri PK KPJ za Srbiju), u Bosni Radojku Lakić (član MK KPJ Sarajevo) i dr.

U periodu priprema za ustanak, kao i na početku ustanka organizovano je veliki broj kurseva prve pomoći u svim pokrajinama Jugoslavije, a predavači su bili lekari, studenti medicine i medicinske sestre:

U Srbiji — dr Dragoljub Jovanović, dr Marija Lazić, dr Julija Marić, dr Stojan Novaković (u Beogradu); dr Momčilo Katanić (u Čačku); dr Radivoje Savić (u Knjaževcu); dr Milosav Adamović (u Kučevu); dr Boško Milijić (u Zaječaru); dr Sidonija Litman (u Štitaru); dr Voja Dulić (u Ravnom Gaju); dr Voja Stojanović (u Prokuplju), a od medicinaru: Nada Vilimanović (u Čačku); Vera Blagojević (u Šapcu); Zaga Jovanović (u Kragujevcu); Olga Milutinović (u Kraljevu); Arandel Patlidžanović (u Negotinu); Živadin Perišić (u Arandelovcu); Ružica Milanović (u Jagodini); Ana Stojanović (u Leskovcu); Vera Milović (u Vranju); Ivanka Mučević-Nikoliš, Milka Prica i Ruža Mamula (u Beogradu); Sonja Lazarević (u Požarevcu), dok je medicinska sestra Savka-Saša Javorina organizovala u Beogradu i Zemunu 8 kurseva prve pomoći.

U Crnoj Gori — dr Borislav Božović i dr Miomir-Mita Savićević.

U Hrvatskoj — dr Zdenka Kranjc (u Zagrebu), medicinska sestra Desa Marunić (na teritoriji gospićkog sreza) i medicinska sestra Slava Blažević (u Otočcu).

U Bosni — dr Svetislav Teofanović (u Sarajevu) i student medicine Olga Nakić (3 kursa u Sarajevu). Jedan kurs je održan u Bosanskoj krajini, ali nije poznat predavač.

U Sloveniji — dr Božidar Lavrič, dr Benedik, dr Damjana Bebler, dr Milan Perušek, dr Serbec, dr Marvicij Najberger, kao i studenti medicine Konstantin Nahtigal i Emil Straus.

U Banatu — organizovano je 13 kurseva i osposobljeno 118 bolničarki. Predavači su bili: dr Laza Mijatov (u Petrovgradu), dr Bora Farkić (u Melencima), mr pharm. Nenad Bira (u Velikim Livadama), medicinska sestra Desa Stanić (u Banatskom Karađorđevu).

U Dalmaciji — formiran je na početku ustanka Pododbor zdravstvenih radnika u Splitu, koji je organizovao veći broj ilegalnih kurseva prve pomoći.

U Kosovu — dr Radovan Bulatović (u Peći) i medicinska sestra Ljubica Čujić (u Peći). Neke od kursistkinja, po završenom kursu održale su bolničarske kurseve u drugim mestima na Kosovu (Vitimirica, Dobruša i dr.).

Broj osposobljenih bolničarki u periodu priprema za ustanak, kao i na početku ustanka zadovoljio je potrebe prvih partizanskih odreda. Međutim, u kasnijem periodu rata, narastanjem broja partizanskih jedinica i boraca u njima, kao i sve žešćim borbama sa neprijateljima što je uslovlilo znatno povećanje broja ranjenika, ukazala se potreba za znatno većim brojem bolničarki i to tim više, što je najveći broj partizanskih jedinica bilo bez lekara. Stoga se pristupilo u sastavu borbenih jedinica održavanju kurseva za osposobljavanje bolničarki. S obzirom da borbena situacija nije dozvoljavala održavanje dužih kurseva, to su kursevi u sastavu borbenih jedinica trajali 10 do 15 dana. Na tim kursevima sticale su buduće bolničarke najosnovnije znanje iz oblasti ukazivanje prve pomoći. Ti su kursevi nazivani „niži sanitetski kursevi“.

Razvojem Narodnooslobodilačke vojske — formiranjem većih jedinica (brigada, divizija i korpusa), kao i sanitetskih ustanova u pozadini, ukazala se potreba za bolničarkama većeg stručnog znanja, pa se pristupilo formiranju tzv. „srednjih sanitetskih kurseva“, koji su održavani pri divizijskim i korpusnim partizanskim bolnicama. Nastava je trajala 30 i više dana, a te kurseve pohađale su, prvenstveno, bolničarke sa završenim nižim sanitetskim kursom.

Nedostatak lekara primoralo je Sanitetsku službu da pristupi osposobljavanju tzv. srednjeg sanitetskog kadra putem „viših sanitetskih kurseva“. Prvi takav kurs organizovalo je Sanitetsko odeljenje pri VS-u krajem 1943. godine u Jajcu. Početkom 1944. pristupilo se formiranju tzv. sanitetskih škola pri korpusima i glavnim štabovima. Nastava je trajala 3 do 6 meseci, a u školu su pozivane najsposobnije bolničarke iz jedinica. Po završenom školovanju raspoređene su na dužnosti referenta saniteta bataljona i brigada, upravnika ambulanata, pa i divizijskih bolnica, kao i u sastavu hirurških ekipa.

Iako je u toku rata održan veliki broj kurseva za osposobljavanje bolničarki, ipak se nedostatak tog kadra osećao za svo vreme rata, i to iz sledećih razloga:

stalno je narastao broj borbenih jedinica i u vezi s tim i potreba za tim sanitetskim kadrom,

u toku rata formirano je u pozadini veliki broj sanitetskih ustanova za lečenje ranjenika i bolesnika i bilo je potrebno te ustanove popuniti bolničarkama;

od početka 1944. godine upućivano je u savezničke sanitetske ustanove (a kasnije naše) u Italiji veliki broj ranjenika i bolesnika, a prema sporazumu sa sanitetom Saveznika, na svakih 10 ranjenika trebalo je uputiti po jednu bolničarku;

u toku četverogodišnjeg rata sanitetska služba NOV i POJ izgubila je vrlo veliki broj bolničarki, od kojih su neke poginule u borbama, umrle od bolesti, a znatan broj je neprijatelj zarobio. O tim gubicima biće kasnije govora.

U zavisnosti od stručne osposobljenosti putem kurseva, bolničarke su bile raspoređene na razne sanitetske dužnosti: vodne i četrne bolničarke, bolničarke u sanitetskim ustanovama u sastavu borbenih jedinica i sanitetskih ustanova u pozadini, referenti saniteta bataljona i brigada itd. Mnoge od njih, zahvaljujući stručnoj osposobljenosti i organizacionim sposobnostima, našle su se na vrlo odgovornim sanitetskim dužnostima (upravnici ambulanata, divizijskih bolnica, pa i referenta saniteta divizije) i na tim dužnostima potpuno su zadovoljile.

Kada govorimo o ulozi bolničarki u Narodnooslobodilačkom ratu, od posebnog značaja je bila uloga vodnih i četnih bolničarki, čiji rad se odvijao na vatrenim položajima, ili u njihovoj neposrednoj blizini. Zahvaljujući njihovom izuzetnom požrtvovanju pri ukazivanju prve pomoći na vatrenim položajima ranjenim borcima i njihovom izvlačenju u pozadinu, vrlo veliki broj ranjenika je spaseno od iskrvavljenja ili zarobljavanja od neprijatelja.

Potrebno je naglasiti i značaj humanog odnosa bolničarki prema ranjenicima i bolesnicima. U članku druga Tita koji je objavljen u listu „Žena danas“ od 15. aprila 1959. godine posebno je naglašen taj humani

odnos: „Posmatrao sam devojke i žene u ratu, na frontu, za vrijeme borbe, u kritičnim momentima kad smo u proljeće 1943. godine bili opkoljeni na Neretvi. Gledao sam ih pored ranjenika i vidio sam kako su unosile humanost, koja je za vrijeme rata bila tako potrebna... Vidio sam djevojku, bila je još dijete, kako plače pored ranjenika koji umire i koji je molio da ga ostavi, a ona je plakala jer ga nije htjela ostaviti...”

Požrtvovanje naših bolničarki prilikom ukazivanja prve pomoći na vatrenim položajima ranjenim borcima, kao i izvlačenju sa tih položaja, njihov humani odnos prema njima u toku lečenja, podizali su borbeni moral boraca, o čemu je pisao i dr Gojko Nikoliš (šef sanitetske službe NOV i POJ) — „Saznanje boraca da će u slučaju ranjavanja biti sve učinjeno da budu izvučeni sa vatrenih položaja i ukazano potrebno lečenje, ulevalo im je spokojstvo u borbama sa neprijateljima i podizalo njihov borbeni moral.”⁹

Humani odnos naših bolničarki nije se ogledao samo u ukazivanju prve pomoći na vatrenim položajima i izvlačenju ranjenika sa istih, već i u mnogim drugim prilikama. Esad Cerić, komesar jedne vojvodanske partizanske brigade navodi: „Za drugarice kao da nije postojala glad i bosotinja... Često su drugovi, premoreni neprekidnim borbama i marševima, zaostajali ravnodušno pored puta, dok su drugarice ostajale pored njih — vukle su ih i bodrile da nastave i izdrže. Da nije bilo njih mnogi bi u tim danima ostali u pustim šumama Zelengore i Čemerna”¹⁰.

Naše bolničarke bile su, često, u prilici, da sa puškom i bombom spasavaju ranjene i bolesne drugove od neprijateljskog zarobljavanja. Mnoge od njih učestvovala su u borbama ne samo sa bolničarskom torbom, već i sa puškom i bombom, bile su istovremeno i bolničarke i borci — a nije bio redak slučaj da su uskakale u borbene redove kada je borbena situacija zahtevala. O tim herojskim podvizima naših bolničarki, Esad Cerić kaže: „Najupečatljivija mi je uspomena iz Crne Gore, kada je naša golgota dostigla vrhunac: padale su poznate delije mitraljesci i nišandžije, ali su pristizale žene, najčešće te čudotvorne bolničarke koje su uzimale i dalje nosile „šarac”, „zbrojovku”, pomagale drugu da izdrži”¹¹.

Pomenuto je, da su bolničarke, kada je borbena situacija zahtevala, sa oružjem u ruci učestvovala sa drugovima u borbama sa neprijateljima. Navešćemo samo nekoliko primera:

Sa grupom bombaša iz Omladinske čete 1. proleterske brigade dobrovoljno je pošla i bolničarka Hela Baruh. Zadatak grupe je bio da likvidira neprijateljsko utvrđenje na Gatu. U toj akciji poginula je i Hela¹².

Marija Bursać, bolničarka u 10. krajiškoj brigadi, upala je februara 1943. u ustaški bunker u Livnu, ubila trojicu ustaša i zarobila puškomitraljez. Septembra 1943. u napadu na neprijateljsko uporište u selu Prkosi

⁹ Nikoliš G., *Ranjenici kao operativni i moralni faktor u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi*, Acta historica medicinae, pharmaciae et veterinae, 1968, 1-2, 205.

¹⁰ *Sećanje komesara vojvodanskih brigada*, Novi Sad, 1978, 338.

¹¹ *Sećanje komesara vojvodanskih brigada*, n. d., 377.

¹² *Prva proleterska 1*, Beograd 1963.

razoružala je četiri nemačka podoficira. Tom prilikom teško je ranjena i ubrzo umrla¹³.

Ravijojla-Rava Janković, referent saniteta 19. birčanske brigade uspela je oktobra 1943. vatrom iz puškomitraljeza naterati Nemce na povlačenje, koji su se bili približili brigadnom previjalištu¹⁴.

aprila 1944. godine vodile su jedinice 2. prolet. brigade ogorčene borbe sa bugarskim jedinicama kod Studenice. Bolničarka Nadežda Matić napustila je brigadno previjalište i sa bombama uskočila u prve borbene redove. Tom prilikom je poginula¹⁵.

Vera Mišević, bolničarka u 3. vojvodanskoj brigadi učestvovala je sa grupom bombaša u napadu na nemačke tenkove kod Obrenovca i tom prilikom poginula¹⁶.

Vera Skušek, refer. saniteta u Gubčevoj brigadi učestvovala je aprila 1944. godine u napadu na nemačko uporište kod Polžnika i tom prilikom poginula¹⁷.

U borbi koje je vodio Kukavički partizanski odred sa bugarskim jedinicama 12. aprila 1944. kod Grdelice, bio je primoran da se povlači. Bolničarka Ljubinka Dimitrijević-Stamatović vatrom iz puškomitraljeza štitila je odstupnicu borcima. Tom prilikom teško je ranjena, zarobljena i zaklana¹⁸.

Takvih primera u kojima su se bolničarke istakle kao neustrašivi borci bilo je vrlo mnogo. Međutim, njihovo herojstvo je došlo do punog izražaja prilikom ukazivanja prve pomoći ranjenim borcima na vatrenim položajima i njihovom izvlačenju u pozadinu. Vrlo mnogo bolnički je izgynulo pri izvršavanju tog zadatka. Nedvoumeći se, one su uskakale na vatrene položaje i pod kišom neprijateljskih metaka izvlačile ranjene drugove, iako su bile svesne, da i one mogu biti ranjene, odnosno poginuti. I pored zabrane pretpostavljenih starešina uskakale su na vatrene položaje da bi izvukle ne samo ranjene borce, već i poginule „da ne bi i mrtvi dopali neprijateljima u ruke.”

Prilikom izvršavanja tog zadatka, bolničarke su se nalazile u izuzetno teškom položaju. Dok su borci u toku borbe bili, više ili manje, u mogućnosti da iznalaze zaklone od neprijateljske vatre, bolničarke su izvršavale zadatke pod kišom neprijateljskih metaka, nemajući mogućnosti da se sklone u zaklone. Bilo je mnogo slučajeva, da je stradalo po nekoliko bolničarki prilikom izvlačenja ranjenog borca sa vatrenog položaja. Navešćemo samo neke primere:

U borbama koje je vodio Bijelopoljski partizanski odred 28. januara 1942. godine, ranjen je jedan borac. Prilikom njegovog izvlačenja sa vatrenog položaja poginule su bolničarke Kosa Vidaković i Stanka Milačić, dok je Lepa Dobričanin teže ranjena¹⁹.

¹³ *Narodni heroji Jugoslavije*, Beograd 1977.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ *Narodni heroji Jugoslavije*, n. d.

¹⁷ *Slovenke v narodnoosvoboditelnom boju 1*, Ljubljana, 1970.

¹⁸ *Žene Srbije u NOB*, Beograd, 1975.

¹⁹ *Cvetković V., Osvajale su pravo da se bore*, n. d., 56

U borbi koju je vodila brigada „Jan Žiška” sa neprijateljem kod Čaglina (Srem) 22. februara 1942. godine, ranjen je jedan borac i prilikom njegovog izvlačenja sa vatrenog položaja poginule su tri bolničarke: Milica Stomar, Dušanka Krmjajić i Ljubica Mudrinić²⁰.

Prva dalamatinska brigada vodila je borbu sa neprijateljem 10. maja 1944. godine kod Vodnja i tom prilikom ranjen je jedan borac. Pri njegovom izvlačenju sa vatrenog položaja poginule su bolničarke Marija Maričić i Marija Voganović, dok su dve teže ranjene²¹.

Pomenuli bi herojski podvig i snalažljivost bolničarke Dese Bula-tović, refer. saniteta 4. bataljona 3. prolet. sandžačke brigade. U toku bitke na Sutjesci (juna 1943. g.) ranjen je komesar čete Miljan Baletić. Desa je pošla da izvuče komesara, ali je naišla na nemački bunker. Brzo se snašla i ubacila bombu u bunker, a ranjenog komesara na leđima je izvukla sa vatrenog položaja, iako je i ona tom prilikom bila ranjena²².

Naše bolničarke su se takmičile koja će više ranjenih boraca izvući sa vatrenih položaja. Navešćemo samo neke bolničarke, koje su uspele samo u toku jedne borbene akcije da izvuku veći broj ranjenika:

Danica Rosić izvukla je u toku borbe koja je vođena 1. decembra 1941. godine za oslobođenje Pljevlja 25 ranjenika.

Olga J. Bašić, refer. saniteta bataljona 2. prolet. brigade izvukla je u toku borbe koju je vodio bataljon sa četnicima novembra 1942. godine na Sitnici osam ranjenika, a kada je pošla da izvuče i devetog teže je ranjena i ubrzo umrla.

Ravijojla-Rava Janković, refer. saniteta 19. birčanske brigade izvukla je u toku borbe koju je vodila brigada oktobra 1943. godine za oslobođenje Tuzle, 43 ranjenika.

Vera Mišćević, refer. saniteta bataljona 3. vojvođanske brigade izvukla je u borbi koju je vodila brigada sa neprijateljem 1944. godine kod sela Bunarica (Zvornik), 14 ranjenika.

Vida Đulić izvukla je u toku borbe koju su vodile naše i sovjetske jedinice oktobra 1944. godine kod Umke, 89 naših i sovjetskih ranjenika.

Jelena Pejović, u toku borbe koje su vođene oktobra 1944. za oslobođenje Beograda, izvukla je veliki broj ranjenika, pa je za taj podvig nagrađena od druga Tita ručnim satom.

Gordana Urošev, bolničarka 2. bataljona 12. vojvođanske brigade, izvukla je u toku borbe na Batini 12. novembra 1944. godine 30 ranjenika.

U toku narodnooslobodilačkog rata bilo je više slučajeva, da su se naše borbene jedinice morale povlačiti ispred nadmoćnijeg neprijatelja, ostavljajući ranjene borce na položajima. Međutim, u takvim slučajevima bolničarke su ostajale pored ranjenika i pored naređenja starešina da se i one povuku sa jedinicom. Ostajale su pored ranjenika deleći njihovu sudbinu, a što je bila masovna pojava u toku bitke na Sutjesci. Veliki broj bolničarki u toku te bitke ostalo bi u životu, da su se povukle sa jedinicom. Ostajale su pored ranjenika i bolesnika i bile žrtve neprijateljskog masakra.

Pomenućemo samo neke herojske podvige naših bolničarki, koje su svesno ostajale pored ranjenika, žrtvujući tako svoje mlade živote:

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Zbornik Sutjeske 5, Beograd 1961, 402.

Beogradski bataljon u borbi koju je vodio 21. decembra 1941. godine kod Sjenice, morao se povući ispred nadmoćnijih neprijateljskih snaga ostavljajući na položaju nekoliko ranjenika. Bolničarka Nadežda Aleksić ostala je pored njih ukazujući im pomoć Tom prilikom neprijatelj je zarobio i ubio.

Prilepski partizanski odred vodio je 1. maja 1942. godine borbu kod Prilepa sa nadmoćnijim bugarskim snagama, pa se morao povući ostavljajući dva ranjena borca na položaju. Bolničarka Mara Josifovska ostala je pored njih, pa je neprijatelj zarobio i zaklao. O njenom herojskom podvigu ispevana je jedna borbena makedonska pesma.

U toku borbe koju je vodila 2. četa 3. bataljona 4. prolet. crnogorske brigade 10. juna 1943. kod Ljubinog groba, izgubila je preko 50% boraca. Komandir čete, da bi sačuvao mladu bolničarku Miroslavu Živković, naredio je da se uključi u sastav brigade. Miroslava je odbila da se povuče, rekavši: „Ako i poginem — nije moj život vredniji od ostalih boraca.” I poginula je.

U prvoj polovini juna 1943. godine, u toku bitke na Sutjesci, teže je ranjen komesar 3. prolet. sandžačke brigade Voja Leković. Pored njega ostala je bolničarka Nata Karamatijević, iako joj je naredio da se povuče sa jedinicom, rekavši mu: „Ti si me učio kao partijski rukovodilac, da bolničarka ni pod koju cenu ne sme ostaviti ranjenog borca i ja samo izvršavam partijski zadatak.” I ona je poginula na Sutjesci.

U borbi koju je vodio 2. bataljon Ljubljanske brigade 15. juna 1944. godine sa belogardejcima kod sela Dolže, bio je prisiljen da se povuče ispred nadmoćnijeg neprijatelja ostavljajući nekoliko ranjenika u previjalištu. Bolničarka Tea Lederer i pored naređenja komandanta da se povuče sa bataljonom, ostala je u previjalištu i uspela ranjenike prebaciti u pozadinu. Međutim, kada je Tea krenula za jedinicom bila je zarobljena i zaklana.

Pomenuli bi i podvig bolničarki Čačanskog partizanskog bataljona, koji se je morao decembra 1941. godine kod Sjenice povući ispred nadmoćnijih neprijateljskih snaga ostavljajući nekoliko ranjenika na položaju. Bolničarke Smilja Radovanović, Mara Kusturić i Milena Đokić počele su grđiti borce što ostavljaju ranjene drugove. Borci su se vratili i vatrom zaštitili bolničarke, koje su uspele da izvuku ranjenike sa položaja.

No, bilo je slučajeva, da su ranjenici ostajali na položaju, pa su bolničarke tugovale za ostavljenim ranjenicima. Bolničarka u 19. dalmatinskoj brigadi, Milka Milović seća se jednog takvog slučaja: „Mnogo sam drugova spasila od smrti, mnoge izvukla iz neprijateljskih ruku. Samo jednom mi se desilo da nisam spasila ranjenog druga. Utrkivala sam se sa neprijateljskim tenkom, koji se kretao prema ranjenom drugu na položaju. Ali tenk je bio brži. Tada sam plakala od tuge za drugom.”²³

Požrtvovanje bolničarki došlo je do punog izražaja u toku rata, kada su borbene jedinice bile primorane da ostave teške ranjenike i bolesnike skrivene u šumama, pećinama ili zemunicama. To se dešavalo kada su borbene jedinice morale da se probijaju iz neprijateljskog obruča, ili pred predstojeći duži marš. Bolničarke su se dobrovoljno jav-

²³ Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi 2, Zagreb 1955, 137.

ljale da ostanu sa ranjenicima i bolesnicima, iako je pretila opasnost da budu otkrivene od neprijatelja i pobijene zajedno sa ranjenicima i bolesnicima. Okupatori su koristili posebno obučene jedinice za otkrivanje skrivenih ranjenika i bolesnika, a što im je u više slučajeva i uspelo (v. J. Romano: *Prilog izučavanju zločina okupatora i njihovih slugu nad ranjenicima i sanitetskom osoblju NOV i POJ u toku NOR-a*, Vojnoistorijski glasnik 1, 1980.). Pomenućemo stradanja preko 30 bolničarki u selu Trnava (istočna Bosna) početkom aprila 1944. godine, kada je neprijatelj otkrio veliki broj zemunika i pobio oko 900 ranjenika i bolesnika zajedno sa bolničarkama. Za neke bolničarke uspeli smo utvrditi njihova imena: Olga Bajalović, Milica Bokan, Nada Budisavljević, Olga Cvjetinović, Marija Čebo, Marija Čukulić, Blanka Daniti, Zagorka Gligorić, Gina Herman, Olga Lekić, Marija Lev, Mara „Ižanka“, Dara Merdanović, Dušanka Milinković, Olga Milošević, Živka Mirčić, Soja Petrović, Jelena Popović, Saveta Račković, Milica Subotin, Zagorka Ugarak, Danica Živanović, Danica Žizakić.

Poznato je da je u toku 1. neprijateljske ofanzive stradao veliki broj bolničarki zajedno sa ranjenicima na Zlatiboru, Kadinjači, Kraljevim (Partizanskim) vodama, kao i u toku neprijateljske ofanzive na Kozari krajem juna i početkom jula 1942. godine.

Pomenuto je, da su okupatori, u cilju slabljenja borbenog morala boraca, usmerili svoje akcije, prvenstveno, na otkrivanje sanitetskih partizanskih ustanova (ambulanata, bolnica, zemunica), kao kolone ranjenika i bolesnika. U tim akcijama uspeli su zarobiti veći broj bolničarki. Neke su odmah pobili, a neke su odvodili na saslušanje u cilju otkrivanja broja i kretanja partizanskih borbenih jedinica. Iako su one bile podvrgnute zverskim mučenjima, okupatori nisu uspevali da dođu do željenih podataka, jer su se bolničarke herojski držale prilikom saslušavanja, pa su ih okupatori nakon zverskog mučenja pobili. Pomenućemo neke od njih: Nadežda Aleksić, Ljubica Bakić, Dara Čalenić, Zorka Čalenić, Marija Čepon, Ljubica Dikić Olga Jojić, Ružica Milanović, Vuja Oljača, Dara Popović, Draga Todorović, Milena Velimirović-Ilić, Lepa Vujačić i dr.

Pomenuli bi i neke bolničarke koje su izvršile samoubistvo kada su došle u situaciju da budu zarobljene. Jelena Drljević, Mara Đorđević, Olivera Đorđević, Milena Ivanović, Radmila Kovačević, Sima Krajnović, Jelica Tedić-Lakić, Marija Lev, Ljubica Mastić, Darinka Nestorović, Leposava Stamenković, Ana Stojanović i dr.

Činjenica je, da su bolničarke spasile vrlo veliki broj ranjenika od sigurne smrti ukazujući im prvu pomoć na vatrenim položajima i izvlačeći ih sa istih da ne bi dopali neprijatelju u ruke. Neshvatljivo je, kako su te mlade bolničarke, iscrpljene dugim marševima i gladovanjem, uspevale da na svojim slabačkim plećima iznesu ranjene borce sa vatrenih položaja. Moramo pomenuti, da su bolničarke pri izvršavanju tog zadatka pokazivale veće požrtvovanje i hrabrost od bolničara-muškaraca, a što se vidi i iz izveštaja jednog štaba divizije: „Bolničarke pokazuju veću hrabrost i požrtvovanje pri izvlačenju ranjenih boraca sa vatrenih položaja od bolničara-muškaraca.”

Na žalost, požrtvovanje partizanskih bolničarki, kao i njihova pažnja i briga u toku lečenja ranjenika, nije nailazilo, često, na odgovora-

rajuće priznanje boraca, pa i nekih rukovodilaca. No, one nisu tražile priznanje. Bile su sretne kada bi uspele spasiti ranjenika i ukazati mu što bolju negu u toku lečenja — bile su sretne kada se borac izlečen vraćao u borbenu jedinicu.

Međutim, Vrhovni štab NOV i POJ posebno je cenio ulogu i značaj tog sanitetskog kadra uvezi sa spasavanjem ranjenika, pa je odlučio, da se taj kadar odlikuje ratnim odlikovanjima. Štabovima je upućeno narednje pod br. 12 od 25. decembra 1944. godine, u kojem stoji:

„Zajedno sa oficirima i borcima NOV i POJ junački se bore i naši bolničari i nosioci ranjenika, koji pod najžešćom neprijateljskom vatrom pružaju pomoć oficirima i borcima i iznose ih sa bojišta. Pružati na vreme pomoć, i na vreme izneti ranjenika sa bojišta, to često znači spasiti njihov život, a zatim, ubrzati i njihovo ozdravljenje i povratak boraca u jedinice, što povećava borbeni kapacitet naše vojske. U cilju usavršavanja organizacije iznošenja ranjenika sa bojnog polja za vreme bitke i u cilju davanja potstreka bolničarima i nosiocima ranjenika

Naređujem

Za pružanje prve pomoći oficirima i borcima i iznošenje istih sa njihovim oružjem s bojnog polja pod neprijateljskom vatrom, bolničari i nosioci ranjenika da se nagrade:

- 1) Za iznošenje 10 ranjenika sa njihovim oružjem sa bojnog polja pod neprijateljskom vatrom — Medaljom za hrabrost.
- 2) Za iznošenje 25 ranjenika sa njihovim oružjem sa bojnog polja pod neprijateljskom vatrom — Ordenom za hrabrost.
- 3) Za iznošenje 40 ranjenika sa njihovim oružjem sa bojnog polja pod neprijateljskom vatrom — Ordenom partizanske zvezde III stepena.”²⁴

Međutim i pored ovog naređenja, broj odlikovanih bolničarki bio je mali, o čemu će biti kasnije govora.

*

Prateći u toku rata rad naših bolničarki, često sam razmišljao otkud im tolika izdržljivost u savladavanju svih napora koji prate svaki rat, a posebno naš partizanski rat? U toku dugih noćnih marševa, bolničarke su se kretale sa borbenom jedinicom, u toku borbe ukazivale ranjenicima prvu pomoć i izvlačile ih sa vatrenih položaja, a nakon borbe, dok su se ostali borci odmarali, za njih nije bilo odmora. Iako umorne, neispavane i iscrpljene, one su pristupale uređenju smeštaja za ranjenike i bolesnike, učestvovala u njihovom lečenju, prale i sterilizovale zavoje, pripremale hranu za ranjenike i bolesnike i dr. Dok su se ostali borci odmarali, za njih nije bilo odmora — imale su pune ruke posla. Često, već sledeće noći, nalazile su se u marševskoj koloni jedinice, umorne, neispavane, po kiši i snegu.

²⁴ Zbornik dokumenata sanitetske službe (ZSS) 5, Beograd, 1967, dok. br. 74, 305.

Esad Cerić, komesar jedne vojvođanske brigade, u jednom članku koji je objavljen posle rata, piše: „Možda najviše priznanje zaslužuju naše drugarice — bolničarke. One su imale najteže zadatke i pri njihovom izvršavanju ispoljile su najveću hrabrost, humanizam, ljubav i brigu za čoveka. Nema odlikovanja i priznanja koja mogu potpuno izraziti pravi doprinos i zasluge ovih žena boraca. Priroda njihovog posla tražila je mnogo hrabrosti i snalažljivosti i, posebno, najveća naprezanja, kako u borbi tako i posle kada se ostali drugovi odmaraju, dok one tek počinju, i često, glavni posao — previjanje, ispiranje rana, sterilizacija instrumenata, pranje i sušenje zavoja i druge brojne i raznovrsne poslove oko nege i lečenja ranjenika i bolesnika.”²⁵

Posebno treba naglasiti, da su naše bolničarke u prvim godinama rata bile vrlo slabo odevene i obuvane, nedovoljno zaštićene od studeni, kiše i snega. Dok su borci u toku borbe imali, više ili manje, mogućnosti da se od zarobljenih neprijateljskih vojnika domognu odeće i obuće, bolničarke nisu bile u toj mogućnosti, a starešine nisu uvek vodile računa da se deo zaplenjene odeće i obuće dodeli i bolničarkama. Naše mlađe generacije, koje danas gledaju filmove iz naše ratne prošlosti, dobijaju krivu sliku o izgledu naših bolničarki u toku rata. U tim filmovima bolničarke su prikazane sa uređenim frizurama, novim odelima i čizmama, sa redenicama i dr. Kako je to daleko od stvarnosti!

Karakteristično je, da su naše bolničarke, i pored teških uslova života i rada, nastojale da se prosvetno, kulturno i politički uzdižu. Gotovo sve bolničarke, koje su najvećim delom bile sa sela i nepismene, naučile su u toku rata da pišu i čitaju. Od posebnog značaja je njihovo ideološko-političko uzdizanje, pa je i razumljivo što su masovno primane u SKOJ i KPJ. Mnoge od njih su se toliko ideološko-politički uzdigle, da su kasnije postavljene na razne političke dužnosti u sastavu NOV i POJ, kao i na dužnostima političkih pozadinskih radnika na terenu. Pomenimo neke bolničarke, koje su u toku rata stradale na drugim dužnostima:

Ivanka A. Asanović, bolničarka u Kokotskoj partizanskoj četi. Stradala je 1943. na dužnosti političkog pozadinskog radnika;

Milanka Cvijović, bolničarka u Mileševskom partizanskom bataljonu. Poginula 1942. godine na dužnosti političkog komesara čete 3. prolet. sandžačke brigade;

Milka Kerin-Pohorska, bolničarka Pohorskog partizanskog bataljona. Poginula 1944. godine na dužnosti političkog komesara u Šlandrovoj brigadi;

Nadežda B. Majstorović, bolničarka u partizanskoj bolnici u Čačku. Stradala 1944. godine na dužnosti političkog pozadinskog radnika;

Radojka R. Marković, bolničarka u partizanskoj bolnici u Čačku. Stradala 1944. godine na dužnosti političkog pozadinskog radnika;

Keti Šer-Minderović, bolničarka u bolnici Posavskog partizanskog odreda. Stradala 1942. godine na dužnosti političkog pozadinskog radnika;

Bojana Prvulović, bolničarka u Zviškom partizanskom odreda. Poginula 1943. godine na dužnosti političkog pozadinskog radnika;

Mileva Sitarica, bolničarka u 2. prolet. brigadi. Poginula 1944. godine na dužnosti političkog komesara čete u toj brigadi;

²⁵ Sećanje komesara vojvođanskih brigada 1, n. d., 376.

Milena Stojadinović, bolničarka u Mileševskom partizanskom bataljonu. Poginula 1942. godine na dužnosti političkog komesara čete 3. proleterske sandžačke brigade;

Magda Šilc, bolničarka u Šercerjevoj brigadi. Poginula 1944. godine na dužnosti rukovodioca SKOJ-a te brigade.

Za izuzetnu hrabrost u borbama i požrtvovanje pri spasavanju ranjenih boraca, sledeće bolničarke proglašene su za narodne heroje Jugoslavije:

Marija N. Bursać, rođena u selu Kamenica (Drvar). Bolničarka u 10. krajiškoj brigadi. Umrula 23. septembra 1943. od zadobijenih rana u borbi u selu Prkosi. Za narodnog heroja proglašena 15. oktobra 1943. godine;

Ravijojla-Rava Janković, referent saniteta 19. birčanske brigade. Poginula 3. novembra 1944. godine u borbi kod Bijelih Voda na Romaniji. Za narodnog heroja proglašena 20. decembra 1951. godine;

Nadežda V. Matić, bolničarka u 2. Prolet. brigadi. U borbi koju je vodila brigada 1. aprila 1944. godine kod Studenice na Ibru teško je ranjena i umrla 3. maja tg. kod Kolašinskih polja. Za narodnog heroja proglašena 1953. godine;

Vera S. Mišćević, referent saniteta bataljona u 3. vojvođanskoj brigadi. Poginula oktobra 1944. godine kod Obrenovca pri napadu na nemačke tenkove u kojem je učestvovala kao bombaš. Za narodnog heroja proglašena 27. novembra 1953. godine;

Albina Meli-Hočevar, bolničarka u Tomšičevoj brigadi. U više navrata uspela je puškom i bombama sprečiti zarobljavanje ranjenika od neprijatelja bila više puta ranjavana. Rat je preživela. Za narodnog heroja proglašena 13. septembra 1952. godine.

Pomenuli bi i drugarice, koje su neko vreme bile na dužnostima sanitetskim, a kasnije postavljene na druge dužnosti:

Milka Kerin-Pohorska, koja je poginula 31. jula 1944. godine na dužnosti političkog komesara u Šlandrovoj brigadi. Za narodnog heroja proglašena 21. jula 1953. godine;

Danila Kumar, na političkim dužnostima u slovenačkim partizanskim jedinicama. Marta 1944. zarobljena i ubijena. Za narodnog heroja proglašena 20. decembra 1951. godine;

Magda Šilc, poginula 14. jula 1944. na dužnosti rukovodioca SKOJ-a u Šlandrovoj brigadi. Za narodnog heroja proglašena 19. jula 1945. godine.

Za narodne heroje proglašene su i Savka-Saša Javorina i Danica Milosavljević, koje su na početku ustanka bile na bolničarskim dužnostima, a kasnije prešla na druge dužnosti i one su preživle rat.

Za izuzetnu hrabrost i požrtvovanje odlikovano je do kraja juna 1945. godine: Ordenom partizanske zvezde III reda 7, Ordenom za hrabrost 133 i Medaljom za hrabrost 128 bolničarki. Posle rata veći broj bolničarki dobilo je zaslužena ratna odlikovanja.

Do kraja juna 1945. godine proizvedeno je veći broj bolničarki u oficirske činove. Međutim, tačan broj proizvedenih nisam mogao utvrditi, jer u biltenima VŠ-a za veći broj drugarica ne navodi se da li su bile na bolničarskim dužnostima. Zato ću navesti broj proizvedenih u oficirske činove drugarica za koje sam mogao utvrditi da su bile bolničarke. U čin zastavnika proizvedeno je 103, potporučnika 37, poruč-

nika 23 i u čin kapetana 8 bolničarki. Neposredno po završetku rata u oficirske činove proizvedeno je veći broj bolničarki.

Kao jedan od učesnika u sanitetu NOV i POJ imao sam prilike da upoznam život i rad naših bolničarki, kao i njihov ogroman doprinos u narodnooslobodilačkom ratu. Na žalost, do danas je vrlo malo objavljeno u posleratnoj literaturi iz oblasti NOB-e o tom njihovom doprinosu, iako je pri izvršavanju vrlo humanog zadatka poginuo vrlo veliki broj bolničarki. Do danas ne postoje podaci o broju poginulih bolničarki. Pristupajući prikupljanju podataka o broju poginulih, umrlih i zarobljenih bolničarki nisam pretpostavljao da ih je toliki broj stradao u toku rata. I pored višegodišnjeg prikupljanja podataka, moram napomenuti, da ni broj do kojeg sam došao nije potpun i da je izvestan broj bolničarki ostao neevidentiran i to iz sledećih razloga:

u toku proteklih 40 godina sećanja preživelih boraca su izbledela i mnogi se ne sećaju imena bolničarki za koje znaju da su stradale u ratu; u nekim posle rata objavljenim monografijama brigada i divizija navodi se samo broj poginulih, a ne i njihova imena;

u izvesnom broju sačuvanih dokumenata iz rata naveden je samo broj stradalih bolničarki, ili je naveden ukupan broj stradalog sanitetskog osoblja iz kojeg se ne vidi, koliko je među stradalim bilo bolničarki. Navešću samo neka dokumenta:

u izveštaju 5. krajiškog korpusa od 6. marta 1944. navedeno je da je poginulo „u toku borbe 14 bolničarki“;²⁶

u izveštaju 32. divizije 10. korpusa navedeno je, da je januara 1945. poginulo 10 bolničarki, a 5 je teško ranjeno;²⁷

u izveštaju 1. proleterske divizije stoji, da je januara 1945. godine poginulo 3, a 5 bolničarki je ranjeno;²⁸

u izveštaju 19. dalmatinske divizije navedeno je, da je januara 1945. poginulo 2, a 9 bolničarki teže ranjeno;²⁹

u izveštaju 5. krajiške divizije stoji, da je sanitet izgubio aprila 1945. godine 18 lica, ali se ne navodi koliko je stradalo bolničarki;³⁰

u izveštaju 1. armije navedeno je da je sanitet izgubio u toku aprila i početkom maja 1945. godine 195 lica, ali se ne navodi koliko je stradalo bolničarki.³¹

Sem toga, u izveštajima SUBNOR-a, kao i u nekim monografijama brigada i divizija navedeno je, da su neke drugarice poginule na boračkoj dužnosti, ali sam kasnijim proveravanjem utvrdio da su poginule na dužnostima bolničarki. Verujem, da je bilo više takvih slučajeva nego što sam mogao utvrditi.

Dalje, iz sačuvanih dokumenata se vidi, da su neprijatelji izvršili u toku rata veći broj napada na sanitetske ustanove i da su sa ranjenicima stradale i bolničarke. Iz tih dokumenata se ne vidi koliko je stradalo bolničarki. Navešćemo samo neke napade na sanitetske ustanove:

²⁶ ZSS 1, dok. br. 231.

²⁷ ZSS 5, dok. br. 75.

²⁸ ZSS 7, dok. br. 42.

²⁹ ZSS 5, dok. br. 75.

³⁰ ZSS 7, dok. br. 263.

³¹ ZSS 8, dok. br. 385.

napad na bolnicu u Gornjem Milanovcu (novembra 1941.); na bolnicu u Sevojni (8. novembra 1941.); na bolnicu u Ožboltu (14. novembra 1941.); na bolnicu na Zlatiboru (28. novembra 1941.); na bolnicu u Lastvi (7. februara 1932.); na bolnicu u Šekovićima (2. avgusta 1942.); na bolnicu u Marikovcima (početkom marta 1943.); na bolnicu u Šipragama (31. marta 1943.); na bolnicu u Trnavi (početkom aprila 1944.); na bolnicu u Krčanima (2. juna 1944.); na bolnicu u Nerodimu (27. avgusta 1944.); itd.

Prema do sada prikupljenim podacima, u NOV i POJ je poginulo, umrlo, zarobljeno i stradalo 3578 bolničarki. Međutim, taj broj nije potpun, a o razlozima je bilo napred govora.

Iz sledećeg pregleda se vidi, kada su poginule, umrle i zarobljene bolničarke stupile u NOV i POJ i koje su godine stradale:

Stupile u NOV i POJ godine	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Nepoznata godina	Svega
broj	559	1048	1348	604	7	21	3578
stradale godine							
1941.	60						60
1942.	137	83					240
1943.	235	657	328			6	1226
1944.	83	261	855	290		4	1484
1945.	15	47	163	312	7		543
nepoznata godina						15	15
Svega:	550	1048	1346	602	7	25	3578

Iz pregleda se vidi, da je najveći broj bolničarki stradalo u 1943. i 1944. godini, a razlozi su sledeći:

od druge polovine januara do druge polovine juna 1943. odigrale su se četvrta i peta neprijateljska ofanziva (bitka na Neretvi i bitka na Sutjesci) u toku kojih je stradao vrlo veliki broj bolničarki (u 4. ofanzivi 104, a u 5. ofanzivi 550 bolničarki);

od druge polovine 1944. godine naše jedinice vodile su ogorčene borbe u Srbiji i Sremu i bile su prisiljene da pređu na frontalni sistem ratovanja.

Postavlja se pitanje, da li je broj stradalih bolničarki mogao biti manji? Činjenica je da štabovi jedinica nisu vodili dovoljno računa o tome, da četne i vodne bolničarke ne budu isturene u prve borbene linije. O tome svedoči i izjava Esada Cerića: „Bolničarke su srazmerno najviše ginule, pa su štabovi divizija i korpusa više puta opominjali — ne gurati četne bolničarke u prve borbene linije.“³²

Od ukupno 3578 stradalih bolničarki (za koje sam uspeo prikupiti podatke):

³² Sećanja komesara vojvodanskih brigada 1, n. d., 376.

u borbama je poginulo (od toga u 4. ofanzivi 112, a u 5. ofanzivi 529)	3031
umrlo od posledica ranjavanja	106
umrlo od bolesti (najviše od pegavog tifusa) (u 4. ofanzivi 9, a u 5. ofanzivi 13)	109
zarobljeno u borbama i ubijeno	203
stradalo prilikom neprijateljskih napada na sanitetske ustanove, kolone ranjenika i zemunice	82
izvršile samoubistvo pre zarobljavanja	13
stradale nesrećnim slučajem	17
poginule kasnije na drugim dužnostima	17
Svega	3578

Broj zarobljenih bolničarki bio je znatno veći nego što je u gornjem pregledu navedeno. Naime, u velikom broju slučajeva, bolničarke su ostajale pored teških ranjenika i bolesnika, nisu ih napuštale, iako su bile svesne da će biti zarobljene od neprijatelja. I one su stradale zajedno sa ranjenicima i bolesnicima, a naročito u toku bitke na Sutjesci. U monografijama brigada i divizija za njih se navodi, da su „poginule u borbi.”

Stradale bolničarke u NOV i POJ koje su stupile sa sledećih teritorija:

Bačke	59	Kosova	24
Banata	46	Makedonije	34
Baranje	5	Sandžaka	54
Bosne i Hercegovine	884	Slovenije	137
Crne Gore	373	Srbije	437
Dalmacije	568	Srema	325
Hrvatske i Slavonije	583	nepoznata pokrajina	15
Istre	34	Svega:	3578

Iz pregleda se vidi, da je najveći broj stradalih bolničarki bio sa teritorije Bosne i Hercegovine. One su velikim delom stradale u sastavu proletrskih brigada, koje su dejstvovala od druge polovine 1942. godine

Stradale bolničarke bile su po nacionalnostima:

Srpkinje	2103	Slovakinje	7
Hrvatice	649	Mađarice	4
Crnogorke	421	Ruskinje	2
Slovenkinje	132	Čehinje	2
Muslimanke	103	Poljakinje	2
Jevrejke	97	Romkinje	1
Makedonke	35	Svega:	3578

na toj teritoriji i masovno se uključile u njihov sastav, isti je slučaj i sa bolničarkama sa teritorije Dalmacije, koje su u drugoj polovini 1942. prešle u Bosnu i uključile se u sastav proletrskih brigada.

Najveći broj bolničarki koje su stradale u ratu, u sastav NOV i POJ su se uključile u 1943. i 1942. godini.

U ovom prikazu dati su osnovni podaci o ulozi i doprinosu partizanskih bolničarki u narodnooslobodilačkom ratu, a sem toga otkriveno je od zaborava imena 3578 poginulih, umrlih, zarobljenih i stradalih bolničarki. One su svesno žrtvovala svoje mlade živote spasavajući ogroman broj ranjenih boraca i rukovodilaca i u izvršavanju tog zadatka pokazale su izuzetne herojske podvige, koji se, na žalost, sve više zaboravljaju. Pomenućemo izjavu dr Gojka Nikoliša (šefa sanitetske službe u NOV i POJ): „I danas tvrdim: nikakav i ničiji podvig u ovom našem poslijeratnom vremenu nije ravan njihovom samozaboravu, njihovoj spremnosti za samopožrtvovanje i, ne na poslednjem mjestu, njihovoj vjeri u bolji život koji mora doći, ne za njih, jer su one sebe svjesno ispisale iz života, nego za druge.”³³

IZVORI I LITERATURA O POGINULIM BOLNIČARKAMA

IZVORI

Institut za vojnomedicinsku dokumentaciju, Beograd.
Arhiv vojnoistorijskog instituta, Beograd.
Istorijski arhiv Beograda.
Jevrejski muzej, Beograd.

LITERATURA

Pali u ognju revolucije, Krško, 1971. — *Četvrta proletrska brigada*, Beograd, 1969. — Janković B., *Četvrta proletrska crnogorska brigada*, Beograd, 1975. — *Zbornik Sutjeska 6*, Beograd, 1966. — Momčilović Đ., *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd, 1977. — Savić S., *51. vojvođanska divizija*, Beograd, 1974. — Komnenović D., *29. hercegovačka divizija*, Beograd, 1979. — *Peta proletrska crnogorska brigada*, 2, Beograd, 1972. — Gončin M., *Prva krajiška udarna proletrska brigada*, Beograd, 1981. — *Sanitetski tehničar 5*, 1961. — Panić R., *Četvrta vojvođanska brigada*, Beograd, 1980. — Kučan V., *Sutjeska dolina heroja*, Beograd, 1978. — Cvetković Z., *17. slavonska brigada*, Beograd, 1978. — *Žene Hrvatske u NOB 2*, Zagreb, 1955. — Borojević Lj., *Kozaračka brigada*, Beograd, 1972. — *Žene Bosne i Hercegovine u NOB*, Sarajevo, 1977. — Lagator S. i Čukić M., *Partizanke Prve Proletrske*, Beograd, 1978. — *Druga proletrska 1*, Beograd, 1965. — *Žene Srbije u NOB*, Beograd, 1975. — Vukmanović G., *Pali su za slobodu*, Beograd, 1975. — *Virpazar, Bar i Ulcinj, Cetinje 1974. — Borbeni put Seste proletrske brigade*, Zenica, 1977. — Krstajić P., *Durmitor u NOB i revoluciji*, Titograd, 1966. — Atanacković Z., *Druga vojvođanska NO udarna brigada*, Beograd, 1978. — Cicmil O., *Durmitorski odred 1941—1945*, Beograd, 1966. — *Tako se borila Crna Trava*, Crna Trava, 1973. — Kovačević S., *Istočni Podgrmeč u NOB*, Beograd, 1977. — *15. majevička brigada*, Beograd, 1979. — Hlajić V., *Grebeni Ivanjčice*, Beograd, 1974. — *Revolucionarni pokret u opštini Titograd*, Titograd, 1966. — Panić R., *Treća vojvođanska brigada*, Beograd, 1980. — Vasić Đ., *Na vetrometini*, Novi Sad, 1965. — *Četvrta (Druga) banijska*

³³ Nikoliš G., *Memoari*, Zagreb, 1981, 561.

brigada, Beograd, 1976. — Grgurević D., *Devetnaesta severnodalmatinska divizija*, Zagreb, 1964. — Lekić R., *Andrijevički srez 1941—1944*, Cetinje, 1961. — *Na obali života i smrti*, Zemun, 1958. — Vujović Dj., *Lovčenski odred i njegovo područje u NOB 1941—1945*, Cetinje, 1976. — *Četvrta proleterska brigada 2*, Beograd, 1969. — *Treća proleterska sandžačka brigada 2*, Beograd, 1970. — *Cvetovi u ognju*, T. Užice, 1970. — Radišić Dj., *Partizanske bolničarke*, Beograd, 1961. — *Prva proleterska 1*, Beograd, 1963. — *Hrvatsko zagorje u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb, 1959. — Miljanić C., *Nikšićki NOP odred*, Beograd, 1970. — *Vatra sa Komova*, Beograd, 1970. — Đurić Lj., *Sedma banijska brigada*, Beograd, 1981. — *Osma kordunaška udarna divizija*, Karlovac, 1977. — Lagator Š., *Četvrta vojvodanska brigada*, Beograd, 1973. — Ribarić D., *Borbeni put 43. istarske divizije*, Beograd, 1969. — Bukvić M., *Otočac i Brinje u NOB*, Otočac, 1971. — Vukosavljević M., *Pedeset treća narodnooslobodilačka srednjobosanska divizija*, Sarajevo. — Buturović R., *Treća prekomorska brigada*, N. Gorica, 1967. — *Sećanja komesara vojvodanskih brigada 1*, Beograd, 1978. — *Pali Velelučani u NOB*, Split, 1974. — *Žrtvama do pobeđe i slobode*, Šibenik, 1978. — Đurišić M., *Sedma omladinska crnogorska brigada*, Beograd, 1973. — *Sedma crnogorska omladinska brigada*, Titograd, 1980. — Damjanović D., *Šesta dalmatinska brigada*, Beograd, 1969. — Livada Dj., *Romantične lozinke*, Beograd, 1962. — Obradović B., *Druga dalmatinska proleterska brigada*, Beograd, 1968. — Đurić Lj., *Ratni dnevnik*, Beograd, 1966. — *Šesta proleterska divizija*, Zagreb, 1964. — Atanacković Ž., *Srem u NOB*, Beograd, 1968. — Janković B., *Četvrta proleterska crnogorska brigada*, Beograd, 1975. — Redžić N., *25. brodska brigada*, Beograd, 1976. — Ninković, Ž., *6. vojvodanska udarna brigada*, Beograd, 1973. — *Peta proleterska crnogorska brigada*, Beograd, 1972. — *Gradivo o slovenski partizanski saniteti*, Ljubljana, 1979. — Momčilović Dj., *Pod jednom zastavom*, Novi Sad, 1968. — Roksandić R., *Osamnaesta slavonska brigada*, Beograd, 1974. — *Bosansko Grahovo u NOR-u*, Kikinda, 1971. — *Trebinjci pali u borbi za slobodu*, Trebinje, 1974. — Radišić S., *Ljubinja i Popovo polje*, Ljubinja, 1969. — Ambrožič L., *Cankarjeva brigada*, Ljubljana, 1975. — Pravdić S., *Šesnaesta omladinska brigada*, Beograd, 1976. — *Treća krajiška brigada 2*, Beograd, 1969. — Šalov M., *Četvrta dalmatinska brigada*, Split, 1980. — Miljanić G., *Nikšićki odred*, Beograd, 1970. — *Revolucionarno Grahovo*, Grahovo, 1978. — *Narodni heroji Jugoslavije 1 i 2*, Beograd, 1977. — Tintor S., *Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija*. — Matić V., *14. primorsko-goranska brigada*, Beograd, 1973. — Živanović B., *Pomoravlje u NOB 1941—1945*, Svetozarevo, 1961. — Isaković R., *Kosovelova brigada*, Ljubljana, 1973. — Cvetković V., *Lečenje ranjenika u Srbiji 1941—1944*, Beograd, 1978. — *Slovenke u narodnoosloboditelnom boju 1*, Ljubljana, 1970. — *Obeležja revolucije*, Beograd, 1976. — *Split u NOB i socijalističkoj revoluciji*, Split, 1981. — Parmaković D., *Mačvanski partizanski odred*, Šabac, 1973. — Stojanovski R., *Druga makedonska brigada*, Beograd, 1974. — Drulović Č., *Četvrta sandžačka brigada*, Beograd, 1973. — Ninković Ž., *6. vojvodanska udarna brigada*, Beograd, 1973. — *Batajnica u NOB*, Batajnica, 1962. — Pantelić M., *25. divizija*, Beograd, 1977. — *Prilog u krvi*, Pljevlja, 1969. — Dejanović D., *Biografija boraca Ozrenskog i Svrliškog partizanskog odreda*, Niš, 1974. — Isaković R., *Kosovelova brigada*, Ljubljana, 1973. — *Hrvatsko primorje u revoluciji*, Zagreb, 1981. — Petković P., *Tamnava u NOB*, Beograd, 1974. — *Zenite na Makedonija v NOV*, Skopje, 1976. — *Zagrebački partizanski odred*, Zagreb, 1975. — Čaušević I., *20. krajiška brigada*, Beograd, 1971. — Brčić R., *Livanjski okrug u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB*, Sarajevo, 1978. — Nikolić Ž., *22. divizija*, Beograd, 1972. — Savković S., *Toplica u NOB i revoluciji*, Prokuplje, 1979. — Labović Dj., *Heroji Ljubinog groba*, Beograd, 1972. — Jevtić R., *Revolucija na kamenu*, Kraljevo, 1978. — Soboljevski M., *Ogulin u radničkom pokretu i NOB*, Karlovac, 1971. — Pajović Lj., *Sremski front 1944—1945*, Beograd, 1979. — Parmaković D., *Spisak boraca Mačvanskog (Podrinjskog) NO partizanskog odreda*, Šabac, 1970. — *Bosanski Petrovac u NOB 1—5*, Bos. Petrovac, 1975. — Lukić M., *Grebici*, Beograd, 1972. — *Čačanski kraj u NOB*, Čačak, 1969. — Zorić R., *Četvrta krajiška brigada*, Beograd, 1980. — Hozić A., *Kaljeni na Neretvi*, Beograd, 1977. — Baić D., *Vrginmost u NOB 1941—1945*, Beograd, 1980. — Konjodžić M., *Mostarke*, Mostar, 1981. — Božić N., *Batinska bitka*, Beograd, 1978. — Čuković I., *Prva šumadijska brigada*, Beograd, 1978. — Trajković A., *Svitanje*

nad Moravom, Beograd, 1976. — Matovina M., *Prvi partizanski odred*, Zagreb, 1981. — Mirić S., *Vitomirica*, Beograd, 1960. — Trajković A., *Duboke brazde*, Beograd, 1977. — Ljubičić N., *Užički odred*, Beograd, 1979. — Momčilović Đ., *Kako do brigade*, Kikinda, 1976. — *X hercegovačka narodnooslobodilačka udarna proleterska brigada*, Beograd, 1962. — Nikolić S., *Leskovački NOP odred*, Leskovac, 1974. — Šijan M., *3. lička brigada*, Beograd, 1970. — *Zene Crne Gore u revolucionarnom pokretu*, Titograd. — Stefanović M., *Partizanski vidari*, Čačak, 1973. — Čurčin M., *Putevima slobode u ravnici*, Žabalj, 1974. — Petković P., *Tamnava u NOB*, Beograd, 1974. — Đulić D., *Hronika Čuprije*, Čuprija, 1966. — Matić K., *Kruševac i njegov napredni radnički pokret*, Kruševac, 1975. — *Zene Bosne i Hercegovine u NOB*, Sarajevo, 1977. — *Istočna Bosna u NOB-u*, Beograd, 1971. — Čučak B., *Nebljsi u NOR-u i revoluciji*, Beograd, 1981. — Vidović Z., *Treća proleterska brigada*, Beograd, 1972. — *Spomenica palih boraca i žrtava rata 1941—1945. u Ariljskoj opštini*, Arilje, 1966. — Guček M., *Sercerjeva brigada*. — *Naše borke*, Ljubljana. — Tumpić D., *Nepokorene Istra*, Zagreb, 1975. — Janković R., *Njima pripada sloboda*, Beograd, 1970. — *Zbornik Neretva 1—3*, Beograd, 1975. — Grujić P., *Šesnaesta vojvodanska divizija*, Beograd, 1959. — Mitrović D., *Zapadna Srbija 1941*, Beograd, 1975. — Čekerinac I., *Selo Bosut u ratu*, Novi Sad, 1968.

Jaša ROMANO

NURSES IN THE PEOPLE'S LIBERATION ARMY, THEIR CONTRIBUTION TOWARDS RECUPERATION OF WOUNDED AND SICK, AND A LIST OF KILLED, DEAD AND IMPRISONED NERSES

The author points out the fact that the number of women in the National Liberation Army was on the average much higher than was the case with the other armies during the Second World War. Besides, women in the Liberation Army were active fighters, their duties not being strictly in the hospitals as nurses.

The Yugoslav women have played a prominent role in the sanitary service of the People's Army, where they have performed various duties, frequently replacing physicians. They were not professional nurses, as was the case in other armies. Mainly of the peasant stock, nurses have acquired a certain amount of knowledge by attending various-level courses (low, medium, high). A limited extent of knowledge thus acquired was further expanded through unselfish work by giving the first aid to the wounded and their evacuation from the fighting positions. They frequently protected the wounded and sick from falling into enemy's hands. Nurses have demonstrated an enviable amount of humanism and there were no examples that they have left the wounded even under the hardest of conditions. The greatest number of nurses have stayed with the sick and wounded during the Battle of Sutjeska, when all were massacred by the enemy.

This explains a great losses among nurses. The following are the figures: killed in battles 3032; died from inflicted wounds 106; died from illness 109; imprisoned and killed by the enemy 285; committed suicide 13. Nurses came from all parts of Yugoslavia: Bosnia and Herzegovina 883; Croatia and Slavonia 583; Dalmatia 568; Serbia 438; Montenegro 373; Srem 325; Slovenia 137; Bačka 59; Sandžak 54; Banat 46; Istria 34; Kosovo 24.

According to the national origins, they were the following: Serbs 2103; Croats 649; Montenegrins 421; Slovenians 152; Moslems 103; Jews 97; Macedonians 35; Hungarians 4; Russians 2; Czechs 2; Poles 1; Gypsy 1.

For courage and sacrifice shown during the war, the following were proclaimed the national heroes: Marija Bursać, Ravijojla — Rava Janković, Nadežda Matić, Vera Mišević (all killed) and Albina Mali-Hočevar, Also, Milka Kerin-Pohorska, Danila Kumar, Magda Šilc (all killed), Savka-Saša Javorina and Danica Milosavljević.

Besides, 268 nurses were decorated during the war with military decorations, while 181 were promoted to the officer's rank.

(Rad je primljen u Uredništvu 20. X 1981. god.)